

Dergi ana sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pausbed>

Araştırma Makalesi

Atıf Bilgisi: Ünlü, S. (2026). Osmanlı siyasal yaşamında sivilleşme girişimlerine dair sosyolojik bir inceleme: “arz-i hâl örneği”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 73, 371-385.

<https://doi.org/10.30794/pausbed.1755843>

OSMANLI SİYASAL YAŞAMINDA SİVİLLEŞME GİRİŞİMLERİNE DAİR SOSYOLOJİK BİR İNCELEME: “ARZ-I HÂL ÖRNEĞİ”

Samet ÜNLÜ¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Şarkışla Âşık Veysel Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, samettunlu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9493-6173>

Öz

Bu araştırma, Osmanlı siyasal yapısında halkın yönetime doğrudan katılımının sınırlı olduğu koşullarda bireylerin taleplerini iletebildiği sembolik ve dolaylı bir iletişim aracı olan arz-ı hâl kurumunu sosyolojik bir perspektifle ele almaktadır. Arz-ı hâl belgeleri yalnızca bireysel mağduriyetin ifadesi olmanın yanında, aynı zamanda bireyin siyasal görünürlük kazanma, adalet talep etme ve iktidarla temasa geçme çabalarının yazılı bir formudur. Çalışma, Norbert Elias’ın içsel denetim anlayışı, Jürgen Habermas’ın kamusal alan kuramı ve Charles Tilly’nin müzakereci devlet modeli çerçevesinde sivilleşme olgusunu kavramsallaştırmakta; bu bağlamda arz-ı hâl mekanizmasını, doğrudan siyasal katılımın mümkün olmadığı bir sistemde sivil müdahalenin özgün bir biçimi olarak değerlendirmektedir. Ayrıca Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerinde bireyselleşmenin ve siyasal farkındalığın artmasıyla birlikte arz-ı hâl uygulamasının daha kurumsal ve görünür hâle geldiği ortaya konmuştur. Bu yönüyle çalışma, Osmanlı bağlamında yerel koşullara özgü bir sivilleşme deneyiminin izlerini sürmektedir.

Anahtar kelimeler: Arz-ı hâl, Birey, Devlet, Osmanlı siyasal yaşamı, Sivilleşme.

A SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF CIVILIANIZATION INITIATIVES IN OTTOMAN POLITICAL LIFE: “THE CASE OF ARZ-I HÂL”

Abstract

This study examines the institution of arz-ı hâl a symbolic and indirect means through which individuals in the Ottoman political system conveyed their demands to the authorities within a sociological framework. In a context where direct public participation in governance was limited, arz-ı hâl petitions functioned not only as expressions of personal grievances, but also as written forms of civic visibility, demands for justice, and efforts to engage with political authority. Drawing on Norbert Elias’s concept of internalized self-restraint, Jürgen Habermas’s theory of the public sphere, and Charles Tilly’s model of the negotiating state, the study conceptualizes civilization (or civil development) as a multi-layered process. Within this framework, the arz-ı hâl mechanism is interpreted as a unique form of civic intervention in a system where direct political participation was not feasible. Moreover, the research shows that during the Tanzimat and Second Constitutional periods, rising individualization and political awareness contributed to the institutionalization and increased visibility of arz-ı hâl practices. Thus, the study traces the contours of a localized civil experience within the Ottoman context.

Keywords: Arz-ı hâl, Individual, State, Ottoman political life, Civil development.

1. GİRİŞ

Devlet-toplum ilişkilerinin tarihsel gelişimi bireylerin siyasal yapılar karşısında nasıl konumlandıklarıyla şekillenmektedir. Siyasal yaşam, modern toplumlarda çoğunlukla temsil, katılım ve yurttaşlık gibi kavramlar etrafında inşa edilmekteyken, tarihsel dönemlerde bu süreçler daha farklı biçimlerde tezahür etmektedir (Tilly, 2004, s.12). Siyasal alan yasama, yürütme ve yargı organlarının faaliyet gösterdiği bir yapı olarak değil, bireylerin, grupların ya da cemaatlerin otoriteyle kurdukları sembolik, kurumsal ve davranışsal ilişkilerin toplamı olarak ele alınmalıdır (Bourdieu, 1991; Foucault, 2000). Bu bağlamda Osmanlı siyasal yapısı, katı hiyerarşiler ve güçlü merkezîyetçilik ilkesine dayalı bir düzen olmakla birlikte, toplumsal tabanla kurduğu ilişkiler bakımından çeşitli iletişim ve etkileşim kanallarına da sahip olmuştur (Heper, 2023).

Osmanlı siyasal düzeni çoğunlukla tebaaya dayalı bir sistem olarak tanımlanmakta; bireyler, hak sahibi yurttaşlar olarak değil, padişaha sadakatle bağlı olan statüsünde görülmektedir (İnalcık, 2005, s. 24). Bu durum, ilk bakışta halkın siyasal süreçlere katılımını imkânsız kılmakta gibi görünse de daha dikkatli bir sosyolojik çözümleme, halkın doğrudan değilse de dolaylı yollarla yönetime seslenebildiğini göstermektedir. Bu dolaylı yolların en önemlilerinden biri, arz-ı hal geleneğidir. Arz-ı hal, bireylerin ya da toplulukların devlete yönelik şikâyet, talep veya önerilerini yazılı biçimde ifade ettikleri, tarihsel kökleri derin ve işlevsel bir kurum niteliği taşımaktadır (Faroqhi, 2005, s. 125). Bu kurum, yüzeysel olarak sadece bir dilekçe mekanizması gibi görünmekteyse de özünde siyasal alanın halkla temas ettiği nadir zeminlerden birini oluşturmaktadır (İnalcık & Seyitdanlıoğlu, 2021, s. 67).

Siyasal katılımın yalnızca seçim sandığı ve temsil organları üzerinden tanımlandığı modern perspektiflerin aksine, tarihsel-toplumsal bağlamlarda siyasal olan, daha dolaylı, daha az görünür ve çoğu zaman daha sembolik pratikler aracılığıyla vücut bulmaktadır (Verba, Scholzman & Brady, 1995, s. 47). Osmanlı toplumunda bireyin siyasal otoriteyle ilişkisi çoğunlukla dini referanslar, geleneksel normlar ve bürokratik aracı mekanizmalar üzerinden kurulmuştur (Mardin, 2018). Arz-ı hal uygulaması, bu ilişki biçimini hem temsil etmekte hem de yeniden üretmektedir. Halkın yönetime hitap etme biçimi, idari sorunların çözümünün yanı sıra bir tür meşruiyet üretme, ses olma ve görünürlük kazanma çabası olarak da okunmalıdır (Bourdieu, 1991; Habermas, 2001).

Bu noktada arz-ı hal geleneği, Osmanlı siyasal kültüründe sessiz öznenin sesi hâline gelen bir ifade biçimi olarak öne çıkmaktadır. Siyasal sisteme doğrudan müdahil olamayan bireyler, arz-ı hal yoluyla kendi yaşamlarına temas eden karar süreçlerine dair bir tutum geliştirme, adalet talebinde bulunma ya da yönetsel işleyişe katkı sunma imkânı elde etmektedir (Elias, 2000). Dolayısıyla bu uygulama, siyasal alanın hem sınırlarını hem de geçirgenliğini gösteren bir sosyolojik barometre işlevi görmektedir. Her ne kadar mutlak otoritenin gölgesinde gelişmiş olsa da arz-ı hal pratiği, halkın siyasal alana dair algısını, devletle kurduğu iletişim biçimini ve kamusal alanın tarihsel seyrini anlamada önemli ipuçları sunmaktadır (Habermas, 2015).

Bu araştırma, Osmanlı'da sivilleşme sürecinin tarihsel izlerini, arz-ı hal mekanizması üzerinden sosyolojik bir perspektifle ele almayı hedeflemektedir. Sivilleşme, burada klasik anlamıyla devletin şiddet tekeli dışında gelişen sivil alanın genişlemesi olarak değil, daha ziyade halkın siyasal alandaki pasif konumuna rağmen kendini ifade edebildiği, taleplerini dile getirebildiği ve sembolik katılım biçimleri geliştirebildiği süreçlerin toplamı olarak değerlendirilmektedir (Elias, 2000; Tilly, 2004). Arz-ı hal belgeleri siyasal sistemin işleyişine dair toplumsal algıyı, yönetime karşı güven ya da güvensizlik düzeylerini ve halkın hangi araçlarla görünürlük kazanmaya çalıştığını yansıtmaktadır (Faroqhi, 2005).

Bu bağlamda araştırma, arz-ı hal pratiğinin arkasındaki toplumsal tahayyülleri, siyasal kültürü ve otoriteyle kurulan sembolik ilişkileri çözümlemeyi amaçlamaktadır. Siyasal alanın hiyerarşik doğasını esneten ve halkın dolaylı katılımını sağlayan bu uygulamanın, sivilleşmenin tarihsel seyri açısından taşıdığı anlam çok katmanlı bir analizle ele alınacaktır.

2. OSMANLI SİYASAL YAPISININ SOSYOLOJİK ARKA PLANI

Osmanlı siyasal yapısı, klasik monarşik devlet formlarının ötesine geçen, kendine özgü bir merkezîyetçilik anlayışı ile şekillenmiş bir düzen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu düzenin temelini oluşturan en önemli ilkelerden biri, padişah otoritesinin mutlaklığıdır. Siyasal iktidarın meşruiyeti, İslam hukuku, örfi gelenekler ve hanedana atfedilen kutsiyetle temellendirilmekte; böylece Osmanlı padişahı yalnızca siyasi değil, aynı zamanda dinsel meşruiyete de sahip mutlak bir egemenlik figürü olarak konumlanmaktadır (İnalcık, 2005, s. 37). Bu bağlamda siyasal alan, halk açısından katılımın değil, sadakatin öne çıktığı bir alan olarak inşa edilmektedir. Ancak bu merkezîyetçi yapı, halkın siyasal süreçlerle hiçbir biçimde temas kuramadığı bir kapalılığa işaret etmemektedir. Aksine, Osmanlı siyasal düzeni içerisinde halkın yönetime ulaşabileceği çeşitli dolaylı kanallar geliştirilmiştir. Bu kanallar çoğu zaman kurumsal nitelik taşımakta; kadılar, naipeler, loncalar, mahalle imamı ve dilekçe yazıcıları gibi aktörler aracılığıyla halkın talepleri yönetici sınıfa aktarılabilir (Genç, 2000: s. 87). Bu yapı, modern devletlerde olduğu gibi açık temsile dayanmamakta; fakat kamusal ifadenin, siyasal denetimin ve yönetime katılımın sembolik formlarına işaret eden çok sayıda pratik barındırmaktadır.

Bu noktada siyasal alanın nasıl örgütlendiği kadar, halkın bu alana nasıl anlam yüklediği de önem taşımaktadır. Osmanlı toplum yapısında bireyler, siyasal düzeni sorgulayan öznelere dönüşmemekte; aksine bu düzenin içinden konuşan, meşruiyet sınırlarını ihlal etmeden talepte bulunan birer tebaa olarak konumlanmaktadır. Bu durum, Foucault'nun (2019, s.28) iktidar analizlerinde dile getirdiği "rıza dayalı tahakküm" ve "disipliner iktidarın içselleştirilmesi" kavramlarıyla örtüşmektedir. Osmanlı tebaası, yönetici sınıfa karşı açık bir karşı duruş geliştirmektense, kendi taleplerini devletin kabul gören dilinde ifade etmeyi tercih etmekte, arz-ı hal gibi belgelerle bu rızanın siyasal dile çevrilmiş hâlini üretmektedir.

Osmanlı toplumunun siyasal yapısına yön veren bir diğer önemli unsur ise askerî/reaya ayrımıdır. Askerî sınıf devleti temsil eden yönetsel, dini ve askerî elitlerden oluşmakta; reaya ise üretim yapan ve vergi veren halk sınıfını temsil etmektedir. Bu ayrım toplumsal statüyü belirlemekte ve aynı zamanda siyasal hakların sınırlarını da çizmektedir (Barkey, 2016, s.121). Ancak reaya sınıfı, siyasal süreçlerden tamamen yalıtılmış değildir. Özellikle taşra yönetiminde, yerel kadılar aracılığıyla dile getirilen şikâyet ve talepler, halkın yönetime katılımının dolaylı ve sınırlı da olsa mümkün olabildiğini göstermektedir (Gerber, 1994, s.155). Bu durum, siyasal alanın yalnızca yukarıdan aşağıya değil, sınırlı da olsa aşağıdan yukarıya bilgi ve talep akışıyla şekillendiğine işaret etmektedir.

Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde, Osmanlı siyasal yapısı Weber'in patrimonyal otorite tanımı ile büyük ölçüde bağdaşmaktadır. Weber'e (2008, s.231) göre patrimonyal yönetim biçiminde, iktidar geleneksel olarak hanedana bağlıdır ve yönetsel ilişkiler kişisel sadakat esasına göre yürütülmektedir. Padişahın otoritesi soy bağı, dini meşruiyet ve geleneksel normlar çerçevesinde tanımlanmakta, idari kadrolar ise sadakat temelinde atanmakta ve görev yapmaktadır. Ancak bu yapı, halkın yönetime tamamen yabancılaştığı bir sistem doğurmamaktadır. Devletin sürekliliği ve meşruiyetinin korunması için halkın taleplerinin, tepkilerinin ve beklentilerinin çeşitli düzeylerde dikkate alınması gerekmektedir. Bu gereklilik, arz-ı hal gibi mekanizmaların işlevselliğini artırmakta ve devletin, yönetilenlere dair bilgi edinme ihtiyacını karşılamaktadır.

Mardin'e (2024, s. 42) göre Osmanlı toplumu, merkezde yer alan bürokratik elitlerle çevredeki halk kitleleri arasında sürekli bir etkileşim ve gerilim ilişkisi üretmektedir. Bu etkileşim çoğu zaman devletin çevreye müdahalesi biçiminde gerçekleşse de çevre de merkez üzerinde dolaylı etki üretme yolları bulmaktadır. Arz-ı hal, tam da bu noktada çevrenin merkeze yönelttiği sembolik müdahale biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilmektedir. Söz konusu belgeler, yönetime duyulan güvenin ve adalet beklentisinin göstergesi olmakla kalmamakta, siyasal alanın sınırlarının toplum tarafından nasıl içselleştirildiğini de gözler önüne sermektedir.

Devletleşme süreci, yalnızca şiddet tekelinin merkezileşmesiyle değil, aynı zamanda bireylerin davranışlarının daha rafine, denetimli ve düzenli hâle gelmesiyle ilerlemektedir (Elias, 2000, s.106). Osmanlı toplumunda bireylerin taleplerini yazılı biçimde ve belirli bir siyasal dilin kurallarına uyarak

ifade etmeleri, bu uygarlık sürecinin kültürel izdüşümleri arasında değerlendirilebilmektedir. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren dilekçe kültürünün kurumsallaşması, halkın siyasal otoriteyle kurduğu ilişkinin giderek daha biçimsel ve simgesel bir hâl aldığını göstermektedir (Darling, 2022, s.69).

Devletler sadece zor kullanarak varlıklarını sürdüremez; aynı zamanda çeşitli toplumsal aktörlerle karşılıklı pazarlık süreçleri yürütmek zorundadır (Tilly, 2008, s.113). Osmanlı’da bu pazarlık, doğrudan örgütlü temsil biçimleriyle değil, daha çok arz-ı hal gibi bireysel ve kurumsal ifade yollarıyla gerçekleşmektedir. Bu ifade yolları, modern temsili demokrasilerin araçlarından oldukça farklı olmakla birlikte, toplumun siyasal süreçlere katılma kapasitesine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Tüm bu analizler ışığında Osmanlı siyasal yapısı, altı yüzyıla yayılan geniş tarihsel süreç boyunca tekdüze bir otoriter tahakküm düzeni olarak görülemez; tersine, dönemlere göre farklılaşan, kimi zaman merkezileşen, kimi zaman ise yerel özerkliklerin genişlediği çok katmanlı bir siyasal örgütlenme sunmaktadır (İnalcık, 2005; Mardin, 2018). Özellikle kuruluş ve yükselme dönemlerinde devlet–toplum ilişkileri daha esnek ve yerel güç odaklarıyla müzakereye açık bir yapı sergilerken, klasik dönemden itibaren merkezî bürokrasinin güç kazanması bu ilişkileri daha hiyerarşik bir çerçeveye oturtmuştur (İnalcık, 2009). 19. yüzyıla gelindiğinde ise Tanzimat reformlarıyla birlikte bireysel hak arayışları yeni hukuki kanallara kavuşmuş, arz-ı hâl gibi uygulamalar hem niteliği hem de işlevi bakımından farklılaşmıştır (Karpas, 2019; Zürcher, 2012). Dolayısıyla Osmanlı siyasal düzeni, halkla çok yönlü ilişkiler kurabilen, taleplere belirli dönemlerde daha fazla, kimi dönemlerde ise daha sınırlı kanallar açabilen ve toplumsal meşruiyeti rıza ile yeniden üretmeye çalışan bir yapılar bütünü olarak değerlendirilmelidir. Arz-ı hâl gibi pratikler de bu uzun tarihsel seyir içinde farklı anlamlar kazanmış, kimi dönemlerde devletin halkla temas kurduğu sınırlı sivil zeminlerden biri, kimi dönemlerde ise merkezileşmenin bir düzenleme aracı olarak işlev görmüştür. Bu nedenle Osmanlı siyasal sistemini anlamak, yalnızca kurumsal yapıların incelenmesini değil, halkın devletle kurduğu sembolik, yazılı ve kültürel etkileşim biçimlerinin dönemsel değişimini de dikkate alan çok boyutlu bir analiz gerektirmektedir.

3. SİVİLLEŞME KURAMLARI VE OSMANLI SİYASAL YAPISINA UYGUNLUĞU

Sosyolojik düşüncenin temel sorunsallarından biri, siyasal iktidarın biçimsel yapılar kadar gündelik yaşam ve toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisini çözümleyebilmektir. Bu bağlamda sivilleşme, bireylerin davranış normlarından başlayarak, siyasal iletişim, kamusal ifade, kurumsal düzen ve rıza üretimine kadar uzanan çok katmanlı bir dönüşüm olarak kavranmalıdır. Sivilleşme, toplumun devletle olan ilişkisini nasıl yapılandığı, bireylerin ne tür araçlarla siyasal otoriteyle temas kurabildiği ve iktidarın bu temaslara ne ölçüde alan açtığı ile yakından ilişkilidir. Bu dönüşüm, Batı Avrupa merkezli modernleşme deneyimlerinin yanında, farklı tarihsel-siyasal formlara sahip medeniyetlerin kendi içsel gelişim dinamikleri dikkate alınarak da analiz edilmelidir. Sivilleşmenin bu bağlamsal ve çoklu biçimlerine dikkat çeken Eisenstadt (2014), modernleşme ve siyasal dönüşüm süreçlerinin tek çizgisel bir modele indirgenemeyeceğini, her toplumun kendi tarihsel ve kültürel koşulları içinde özgün sivilleşme örüntüleri geliştirdiğini vurgulamaktadır.

Sivilleşme kuramları tarihsel olarak farklı kuramsal odaklar üzerinden şekillenmiştir. Elias (2000), bu süreci kişisel davranışların rafineleşmesiyle birlikte, merkezi otoritenin güç kazanması ve bireyin içsel denetim mekanizmalarının gelişmesi olarak tanımlamaktadır. Elias’a (2000, ss.98-112) göre Orta çağ’ın aristokratik şiddet kültüründen modern toplumun içselleştirilmiş davranış kalıplarına geçiş, iktidarın giderek daha görünmez hâle gelmesine, şiddetin bireysel olmaktan çıkarak kurumsallaşmasına ve böylelikle siyasal ilişkilerin daha biçimsel ve dolaylı hâle gelmesine yol açmaktadır. Sivilleşme, sadece devletin değil, aynı zamanda bireyin de disiplin altına alınması ve davranışlarının siyasal rejimle uyumlu hâle gelmesidir. Elias’ın (2000) yaklaşımı, bireyin öfkesini bastırdığı, taleplerini doğrudan şiddet ya da ayaklanmayla değil, dolaylı yollarla ifade ettiği bir tarihsel dönüşüm sürecine işaret etmektedir. Bu anlayış, modern toplumların temelini oluşturan otokontrolün, siyasal rızanın üretilmesinde işlevsel bir unsur olduğunu göstermektedir.

Habermas’a (2015, ss.27-34) göre sivilleşme, bireylerin devlete karşı eleştirel pozisyonlar geliştirebildiği, rasyonel tartışmalar yoluyla siyasal iktidarın denetlenebildiği ve kamuoyunun etkin bir

biçimde oluşabildiği bir kamusal alanın gelişimiyle mümkündür. Bu alan, özel alanla siyasal alan arasında bir tür arayüz oluşturarak bireyin siyasal özne hâline gelmesini sağlayan bir zemin işlevi görmektedir. Ancak bu zemin, eşitlikçi bir iletişim ortamı, hukuksal güvence ve siyasal temsile dayalı bir toplumsal yapı olmaksızın inşa edilemez. Bu nedenle Habermas'ın (2015) kamusal alan modeli; toplumsal sınıfların birbirine karşı şeffaf olduğu, bilgiye erişimin eşit biçimde sağlandığı ve iktidarın sorgulanabilir olduğu bir düzeni varsaymaktadır.

Bu kuramsal yaklaşımların ortaklaştığı temel nokta, sivilleşmenin toplumsal kurumların, siyasal düzenin ve otorite biçimlerinin geçirdiği dönüşümlerle birlikte kavranması gerektiğidir. Ancak burada önemli bir mesele, bu kuramların ne ölçüde evrensel ne ölçüde bağlamsal olduğudur. Zira bu kuramlar büyük ölçüde Batı Avrupa tarihsel deneyimine dayalıdır. Bu nedenle Osmanlı gibi geleneksel, patrimoniyel ve merkezî bir siyasal düzene sahip bir örnekte sivilleşmenin nasıl tezahür ettiğini, bu kuramsal çerçeveleri eleştirel bir süzgeçten geçirerek yeniden değerlendirmek gerekmektedir.

Osmanlı siyasal düzeni, klasik anlamda siyasal katılımın ya da sivil toplumun geliştiği bir yapı sunmamakla birlikte, siyasal alanın halkla temasa geçtiği belirli kurumsal ve sembolik zeminlere sahiptir. Bu bağlamda arz-ı hal uygulamaları, Osmanlı'daki sivilleşme potansiyelinin en önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Arz-ı hal, bireylerin ya da toplulukların devlete yönelik taleplerini belirli biçimsel kurallar çerçevesinde iletebildiği, doğrudan başkaldırı ya da temsil talebi olmaksızın yönetimle temas kurabildiği bir yazılı kültür pratiğidir. Bu durum hem Elias'ın (2000) içsel denetim kuramıyla hem de Tilly'nin (2011) müzakereci devlet anlayışıyla örtüşmektedir. Arz-ı hal belgelerinde kullanılan dil, bireyin otoriteye karşı nasıl sınır koyduğunu, hangi ifadelerle devleti eleştirmeden adalet talebinde bulunduğunu, hangi sözcüklerle bağlılığını ifade ettiğini ve bu bağlılık içinde nasıl çözüm beklediğini göstermektedir. Bu, açık bir siyasal katılım değil, fakat düzenin içinde kendine yer açan bir ifade biçimi olarak sivilleşmenin Osmanlı'ya özgü bir formudur.

Benzer şekilde, Weberyen (2008) anlamda rasyonelleşmenin izleri de Osmanlı bürokrasisinde gözlemlenebilmektedir. Özellikle klasik dönem sonrası yazılı belgelerin standartlaşması, idari işlemlerin kayıt altına alınması ve bireylerin belirli usullere göre yönetime başvurabilmeleri, geleneksel otorite biçimleri içinde gelişen sınırlı bir rasyonel-legal yapı olarak değerlendirilebilir. Arz-ı halin belirli kalıplar içinde hazırlanması, kimlerin bu yolla başvuruda bulunabileceği, hangi makamlara iletileceği ve nasıl yanıtlanacağına dair kurumsallaşmış uygulamalar, Osmanlı siyasal yapısının kendi içinde bir biçimsel düzen inşa ettiğini göstermektedir (Genç, 2000, s.89). Bu da sivilleşmenin yalnızca demokratik temsil ya da sivil toplum kuruluşlarıyla değil; yazılı kültür, bürokratik gelenek ve idari iletişim biçimleriyle de ilişkili olduğunu kanıtlamaktadır.

Sivilleşme, Osmanlı bağlamında ne modern anlamda temsil ne de doğrudan kamusal katılım şeklinde tezahür etmiştir. Ancak bu, Osmanlı toplumunda siyasal alanın mutlak şekilde kapalı olduğu anlamına gelmez. Aksine, otoritenin mutlaklığı içinde dahi halkın devlete yöneltebildiği yazılı talepler, sembolik bağlılıkla harmanlanmış bir sivil görünürlük alanı oluşturmuştur. Bu da gösterir ki sivilleşme tek başına modernlik göstergesi değildir. Tarihsel-siyasal formlara göre farklı biçimlerde ortaya çıkabilen, kimi zaman düzenin içinden konuşan, kimi zaman doğrudan meydan okuyan ama her hâlükârda toplumsal dönüşümün bir parçası olan dinamik bir süreçtir. Osmanlı'da sivilleşme, halkın devletle temasını mümkün kılan kurumsal boşluklarda, biçimsel dilekçelerde, meşruiyet temelli adalet arayışlarında ve yazılı kültürün gölgesinde şekillenmiş bir siyasal iletişim formudur.

Bu bağlamda Kalaycıoğlu (1998), Türkiye'de sivil toplumun gelişim sürecini tarihsel olarak 19. yüzyıla dayandırmakta; bu sürecin başlangıcını da Osmanlı vatandaşlarının 1847 yılında bireysel sorunlarına çözüm aramak amacıyla "arz-ı hal" yoluyla hükümete başvurmalarıyla ilişkilendirmektedir. Tanzimat Dönemi'yle birlikte cemaat yapısının çözülmeye başlaması, bireyselleşme sürecini hızlandırmış; bireyin toplumsal yapı içinde bağımsız bir değer olarak kabul görmesine zemin hazırlamıştır (Eken, 2006, s.255). Bu dönüşüm, yalnızca bireyin devletle doğrudan temasa geçmesiyle sınırlı kalmamış; II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte siyasal partilerin kurulması, yeraltı örgütlenmelerinin ve siyasal derneklerin oluşmasıyla birlikte, gönüllü bireysel siyasal davranışların kurumsal yapılara evrilmesini de

beraberinde getirmiştir (Kalaycıoğlu, 1998, s.115). Dolayısıyla arz-ı hâl gibi bireysel başvuru pratikleri, geleneksel otorite yapısının içinde gelişen sivil ifade biçimleri olmanın yanında, modern siyasal katılım kültürünün tarihsel öncülleri olarak değerlendirilmelidir.

Bu nedenle Osmanlı bağlamında sivilleşme; yazılı kültür, bürokratik gelenek ve idari iletişim biçimleriyle de yakından ilişkili bir süreçtir. Sivilleşmenin, toplumsal taleplerin hiyerarşik devlet yapısı içerisinde kendisine kanallar açması ve bireyin devlete başvuru yolları üzerinden özneleşmesi gibi çok boyutlu yönleri bulunmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında sivilleşme, sadece siyasal alanın merkezî tahakkümden arındırılması ya da bireylerin devlete dolaylı yollarla seslenebilmesi anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda siyasal meşruiyetin dünyevi bir zemine kayması, toplumsal ilişkilerde dini referansların belirleyiciliğinin azalması ve bireyin kendi öznelliğini daha seküler bir bağlamda kurmaya başlamasıyla da ilişkilidir. Taylor'ın (2019) sekülerleşmeyi yalnızca dinin toplumsal etkisinin zayıflaması değil, bireyin ve siyasal alanın kendi iç mantığı doğrultusunda özerkleşmesi olarak tanımlaması, Osmanlı'daki sivilleşme pratiklerini anlamak açısından önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Tanzimat sonrası dönemde hukukun rasyonelleşmesi, bürokratik işleyişin dünyevileşmesi ve arz-ı hâl gibi başvuru mekanizmalarının dinî otoriteden ziyade hukuki-idari normlara dayanması, bu seküler sivilleşme sürecinin Osmanlı'ya özgü izdüşümleri olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla sivilleşmeyi, devlet-toplum ilişkilerindeki yataylaşmayla sınırlı olmayan ve siyasal alanın dünyevileşmesi, bireyin seküler öznelleşme süreçleriyle iç içe geçen bir dönüşüm süreci olarak ele almak gerekmektedir.

4. ARZ-I HÂL KAVRAMI: SOSYOLOJİK VE TARİHSEL ÇÖZÜMLEME

Osmanlı siyasal sisteminin merkezi ve hiyerarşik yapısı, toplumsal öznelerin doğrudan siyasal katılımını sınırlandırmakta, bunun yerine birey-devlet ilişkisini dolaylı ve ritüelleşmiş yollarla tesis etmektedir. Bu bağlamda arz-ı hâl kurumu, klasik anlamda bir dilekçe olmanın ötesine geçerek, bireyin otoriteyle kurduğu sembolik ilişki biçiminin kurumsallaşmış bir ifadesi hâline gelmektedir. Halkın yönetime doğrudan ulaşamadığı koşullarda, arz-ı hâl belgeleri bireylerin sistem içinde görünürlük kazanma çabalarının yazılı bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle arz-ı hâl sadece bürokratik bir form değil, yönetime dönük sivil bir müdahalenin tarihsel ve kültürel taşıyıcısıdır.

Nitekim Osmanlı Devleti'nde halkın talep ve şikâyetlerini yönetime iletebilmesine olanak tanıyan kendine özgü kurumlar, usuller ve işleyiş mekanizmaları geliştirilmiştir. Padişahlar, kendi dönemlerinde farklı uygulamaları benimsemiş; halktan gelen şikâyetlerin dinlenilmesine yönelik yöntemler dönemler arasında değişiklik göstermiştir. Bu gelenekler arasında en işlevsel ve kalıcı olanı ise arz-ı hâl pratiğidir (Şaşmaz, 2023). Arz-ı hâl, yalnızca bireysel mağduriyetlerin devlete bildirildiği bir form değil, aynı zamanda merkezi otoritenin halk nezdindeki meşruiyetini sürekli olarak yeniden ürettiği bir siyasal temas alanı olarak işlev görmüştür. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nda başta padişah olmak üzere yüksek makamlara çeşitli vesilelerle dilekçe sunulması, halkın hukuksuzlukla karşılaştığında başvurduğu en yaygın ve yerleşik hak arama yolu hâline gelmiştir. Kurumsallaşmış ve derinlemesine yerleşmiş bir gelenek olarak dilekçeler, Osmanlı yönetiminde iktidarın meşruiyetinin müzakeresi açısından geniş ve etkin bir alanı temsil etmektedir (Kalkan, 2021, s.856).

Sosyolojik bir perspektiften bakıldığında arz-ı hâl, devlet ile birey arasında kurulmuş olan “dolaylı kamusal alan”ın temel bileşenlerinden biri olarak okunabilir. Habermas'ın (2015, s.36) modern anlamdaki kamusal alan tanımı, bireylerin eşit koşullarda bir araya gelerek kamu yararını ilgilendiren meseleleri tartıştıkları bir ortamı ima ederken, Osmanlı'daki arz-ı hâl pratiği bu idealde örtüşmemekle birlikte, sınırlı ve hiyerarşik biçimde işleyen bir siyasal ifade alanı yaratmaktadır. Bu ifade biçimi, modern yurttaşlıktan ziyade, sadakat temelli Osmanlı tebaalığıyla örtüşen bir söylemsel form üzerinden işlemektedir.

Bourdieu'nün simgesel iktidar kuramı da arz-ı hâl mekanizmasını anlamada işlevsel bir çerçeve sunmaktadır. Bourdieu'ye (1991, s.124) göre iktidar, yalnızca yasa ve şiddet araçlarıyla değil, dilin kurallarına ve toplumsal sınıflar arasındaki sembolik alışverişe dayanarak da işlemektedir. Arşivlerde yer alan arz-ı hâl belgelerinde sıkça karşılaşılan “devletlü, inayetlü padişahım hazretlerinin adaletine

siğınarak arz ederim ki...” gibi ifadeler, bireyin talebini açık bir siyasal itirazdan ziyade sadakat ve meşruiyet dili içinde sunma zorunluluğunu yansıtmaktadır (İnalcık, 1988; Faroqhi, 2005). Arz-ı hâl belgelerindeki dilin mütevazı ve boyun eğen yapısı, bireyin yalnızca bir talepte bulunmakla kalmayıp aynı zamanda sistemin diline dâhil olarak kendi konumunu yeniden üretmesini göstermektedir. Bu bağlamda arz-ı hâl, bir yandan yönetime sadakat beyanı içerirken, diğer yandan bireyin kendi mağduriyetini dile getirdiği meşru bir kanal sunmaktadır.

Bu kurumsal yapı aynı zamanda Foucault’nun disipliner iktidar anlayışı ile de ilişkilidir. Foucault’nun (2019, s. 42) modern iktidarın bedenler ve zihinler üzerindeki mikro müdahalelerine vurgu yaptığı disiplin toplumları kavramı, arz-ı hâl uygulamasının işleyişinde de izlenebilir. Osmanlı bireyi, yönetimin uygun gördüğü söylem kalıpları içinde arzını sunmakta, bu kalıpların dışına çıkmadan ama sistemin sınırına kadar ilerleyerek bir tür içeriden muhalefet geliştirmektedir. Bu durum, bireyin siyasal sisteme tam olarak dâhil olmadığı, fakat sistemin meşruiyet alanına müdahale edebildiği bir sınır bölgesini temsil etmektedir.

Tarihsel bağlamda ise arz-ı hâl uygulamasının Osmanlı devletinin meşruiyet kurgusunda belirleyici bir yeri olduğu görülmektedir. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin taşra üzerinde artan denetim ihtiyacı, halktan gelen taleplerin yazılı belgeler aracılığıyla merkeze ulaşmasını gerektirmiştir. Bu belgeler sadece bireysel mağduriyetleri değil, toplumsal adalet duygusunu da taşıyarak yönetime sunulmuş, böylece devletin adalet ilkesi etrafında meşrulaşmasına katkı sunmuştur. Bu nedenle arz-ı hâl, halkın devletle kurduğu simgesel ilişkinin tarihsel belgeleri olarak işlev görmektedir (İnalcık, 1988, s. 78).

Bu noktada arşiv verileri, arz-ı hâl kurumunun yalnızca sembolik bir ritüel değil, aynı zamanda geniş ve süreklilik arz eden bir pratik alanı olduğunu göstermektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Cevdet, BEO, İ. DH ve Mühimme defterleri gibi tasniflerde çok sayıda dilekçe kayıt altına alınmıştır (İnalcık, 1988; Faroqhi, 2005). İnalcık (1988, ss. 37–41), 16. yüzyılda Divan-ı Hümâyûn toplantılarında her divanda yüzlerle ifade edilebilecek sayıda arz-ı hâlin değerlendirildiğini belirtmektedir. 18. ve 19. yüzyıllarda merkez–taşra ilişkilerinin yoğunlaşmasıyla birlikte arz-ı hâl başvurularının belirgin biçimde arttığı, Tanzimat döneminde ise Babiâli’ye dilekçe sunmanın olağan bir yönetsel pratik hâline geldiği anlaşılmaktadır. Devletin bu başvuruların kayda değer bir bölümüne yanıt verdiği, arz-ı hâlin Osmanlı’da işleyen bir geri bildirim ve denetim mekanizması olarak işlev gördüğü söylenebilir. Arz-ı hâl kurumu; dilekçeyi aşan, bireyin siyasal sistem içinde kendi yerini belirlemeye ve görünürlük kazanmaya çalıştığı bir kültürel pratik olarak değerlendirilmelidir. Bu kurum, bireyin pasif bir tebaa olmanın ötesinde, belirli sınırlar içinde hareket edebilen bir siyasal özneye dönüşümünü temsil etmektedir. Arz-ı hâl uygulaması, modern anlamda bir siyasal katılım örneği olmasa da Osmanlı’nın kendine özgü siyasal kültüründe birey-devlet ilişkisinin yazılı formasyonunu temsil eden, tarihsel önemi yüksek bir sivil müdahale alanıdır.

4.1. Arz-ı Hâl’in Kavramsal Temelleri: “Dilekten Siyasallığa”

Osmanlı siyasal yapısında arz-ı hâl, yalnızca yönetime sunulan sıradan bir dilekçe ya da basit bir başvuru formu değil; aynı zamanda toplumsal düzenin siyasal kodlarına işlenmiş, simgesel bir iletişim biçimidir. Arz-ı hâl, bireyin devlet otoritesiyle temasını mümkün kılan, hiyerarşik yapının dilsel sınırlarını gözetken, ancak aynı zamanda sessiz bir sivil özneleşme alanı açan özgün bir kurumdur. Bu bağlamda, arz-ı hâlin sadece bir “arzu” veya “talep” değil, siyasal bir eylem olarak okunması gerekmektedir. Çünkü arz-ı hâl, özünde bir yönetim pratiği kadar, bir direniş ve görünürlük stratejisidir. Klasik Osmanlı yapısında merkezi otoritenin baskınlığı düşünüldüğünde, bireyin devlete hitap edebilme cesareti, bu belgelerde örtük bir siyasallık barındırmaktadır.

Kavram olarak “arz-ı hâl”, Türkçe’de “durumun sunulması” anlamına gelmekte olup, Farsça kökenli bir tamlamadır. “Arz” kelimesi, bir üst merciye bir şeyin sunulması anlamına gelirken, “hâl” ise kişinin mevcut durumunu ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, arz-ı hâl dilekçeleri yalnızca bir isteği ya da şikâyeti bildirme aracı değil, bireyin kendisini siyasal sistemin işleyişine soktuğu bir bağlam sunmaktadır. Foucault’nun (2003, s.27) “iktidarın mikro düzeyde işleyişi” kavramı burada belirleyici

olmaktadır. Zira iktidar sadece yasaklayan ya da cezalandıran bir yapı değildir; bireylerin kendi konumlarını tayin etme biçimlerine sızan, onları yönlendiren ve şekillendiren bir ağıdır. Arz-ı hâl belgelerinde bireyler, iktidarın biçimsel dilini ve estetiğini kullanarak taleplerini sunmakta, böylece o iktidar ağına dâhil olarak siyasal alanda bir iz bırakmaktadır.

Arz-ı hâl, Habermas'ın kamusal alan anlayışından farklı olarak, rasyonel-eleştirel bir tartışma zemini sunmamaktadır. Ancak birey ile otorite arasındaki ilişkiyi biçimlendiren yarı kamusal bir alan olarak değerlendirilebilir. Habermas (2015, s.36), modern kamusal alanı, bireylerin kamu yararını ilgilendiren meseleleri tartışabildikleri eşitlikçi bir iletişim ortamı olarak tanımlamaktadır. Osmanlı'da bu tür bir kamusal alan kurumsallaşmamış olsa da arz-ı hâl uygulaması bireyin kendi sorununu kamuoyuna değilse de yönetime taşıyabildiği, bu yönüyle sınırlı bir siyasal ifade alanı sunduğu için sivil müdahalenin özgün bir formu olarak değerlendirilebilir.

Pasif devrim, egemen sınıfın kendi pozisyonunu koruyarak halkın taleplerini sınırlı biçimlerde sisteme entegre etmesidir (Gramsci, 2014, s.58). Arz-ı hâl de benzer biçimde, bireylerin taleplerinin dile getirilmesini sağlarken, bu talepleri sistemin sınırları içinde tutmakta ve egemenliğin biçimsel sürekliliğini sağlamaktadır. Birey, sistemle çatışmadan; ancak ona bir "tavsiye", "şikâyet" ya da "niyaz" ile yaklaşarak dolaylı bir siyasal özneleşme yaşamakta, bu da devlet-toplum ilişkisinin Osmanlı bağlamındaki karşılıklı biçimlenişini göstermektedir.

Arz-ı hâlin bir diğer önemli özelliği de bireyin siyasal rejimle olan ilişkisinin sadece sözlü kültürle değil, yazılı bürokratik sistemle biçimlenmesiyle ilgilidir. Bu anlamda bu belgeler, bireyin sadece yönetime değil, tarihe ve toplumsal hafızaya da hitap etmesini sağlamaktadır. Arşivlerde saklanan arz-ı hâl belgeleri hem dönemin yönetim anlayışını hem de toplumun sesini belgeleyen eşsiz kaynaklar hâline gelmektedir. Bu durum, arz-ı hâli aynı zamanda bir tür "sivil yazın" biçimine dönüştürmektedir. Bu belgeler, sessiz çoğunlukların görünürlük arzusunun tarihsel izlerini taşımaktadır.

Arz-ı hâl, yalnızca bir idari işlem değil, aynı zamanda siyasal öznelliğin Osmanlı bağlamında nasıl kurulduğuna dair ipuçları sunan simgesel bir pratiktir. Dilin, biçimin ve ritüelin siyasal olduğu bir dünyada arz-ı hâl, bireyin sistemle kurduğu ilişkinin hem sınırlarını hem de imkanlarını açığa çıkaran sosyolojik bir anahtar olarak değerlendirilmektedir.

4.2. Tarihsel Gelişim: "Klasik Dönemden Tanzimat'a Arz-ı Hâl"

Arz-ı hâl kurumu, Osmanlı siyasal geleneği içerisinde halkın devlet ile kurduğu ilişkinin zaman içerisindeki dönüşümünü anlamada işlevsel bir kavramsal anahtardır. Osmanlı devlet yapısında merkezi otoritenin sürekliliği ve meşruiyeti, yalnızca zor aygıtları ile değil; adaletin sağlandığına dair bir temsiliyetle de güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, bireylerin ya da toplulukların taleplerini, şikâyetlerini ve arzularını devlete iletebildiği yazılı dilekçeler olan arz-ı hâl belgeleri, yönetsel araçlar olmanın yanında siyasal tahayyülün kurucu öğeleri olarak işlev görmüştür.

Klasik Osmanlı dönemi olarak adlandırılan 15. ve 16. yüzyıllar, merkezi idarenin güçlü bir biçimde yapıldığı ve sultanın mutlak otoritesinin kurumsallaştığı bir dönemdir. Bu dönemde padişah "adaletin kaynağı" olarak görülmüş; toplumun farklı kesimlerinin şikâyetlerini, isteklerini ve dileklerini doğrudan saraya ya da yerel idarecilere iletebilmesine olanak sağlayan sistemler geliştirilmiştir. Arz-ı hâl de bu sistemler arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Halktan gelen arzlar, çoğu zaman saray kapısındaki divan çuhadarı ya da taşra bürokrasisi aracılığıyla merkeze iletilmiş, böylece devletin halkla temas hâlinde olduğu izlenimi korunmuştur (İnalçık, 2005, s.123). Bu durum, devletin adalet anlayışının halk nezdinde sürekliliğini sağlamakla kalmamış, siyasal meşruiyetin toplumsal zeminini de güçlendirmiştir.

Arz-ı hâl belgeleri, bu dönemde biçimsel açıdan standartlaşmış, belirli ifade kalıplarını barındıran bir dille yazılmış ve genellikle Osmanlıca olarak hazırlanmıştır. Metinlerde yer alan "bende-i kemîneleriniz", "izzetlü devletlü efendimiz hazretleri", "arza cür'et eyledik" gibi ifadeler, sadece saygı ve tevazu göstergesi değil; aynı zamanda bireyin siyasal alanda meşru bir şekilde var olabilmesinin dilsel koşullarını da tanımlamaktadır (İnalçık, 1988; Ortaylı, 2012, s.67).

17.yüzyıldan itibaren merkezi idarenin taşra üzerindeki kontrolünde yaşanan zayıflamalar, arz-ı hâl belgelerinin içeriğinde ve başvuru dinamiklerinde de birtakım değişimlere yol açmıştır. Taşra eşrafının ve ayanların güç kazanmasıyla birlikte, devletle halk arasındaki doğrudan temas zayıflamış ancak buna rağmen halkın merkeze yönelttiği arzlar artmaya devam etmiştir. Bu durum, halkın devleti hâlâ çözüm merci olarak gördüğünü ve sistem içindeki adalet arayışının simgesel anlamını koruduğunu göstermektedir. Özellikle mali talepler, kadı şikâyetleri, mülkiyet ihtilafları ve idari keyfilikler gibi konular, arz-ı hâl dilekçelerinin temel içeriklerini oluşturmuştur (Akin, 2003, s.103). Bu başvurular, devleti yalnızca bir yönetici mekanizma olarak değil, adaletin koruyucusu olarak tahayyül eden bir siyasal zihniyetin parçası olarak değerlendirilebilir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839), arz-ı hâl geleneğinin hem içerik hem de biçim açısından dönüştüğü bir kırılma noktası olarak görülmelidir. Tanzimat ile merkezileşme politikaları yeniden hız kazanmış, hukuki eşitlik ve idari şeffaflık vurgusu ile halkın devletle olan ilişkisi daha rasyonel ve kurumsal bir çerçevede tanımlanmıştır. Bu dönemde arz-ı hâl belgeleri, bireysel müracaatların ötesine geçerek kamusal meselelerde de kullanılmaya başlanmış; meslek grupları, cemaatler ve köy halkı gibi kolektif öznelerin başvuruları artış göstermiştir (Karpas, 2019, s.243). Arz-ı hâl bu dönemde, toplumsal dönüşümün taşıyıcısı olan bir belge türüne evrilmiş, halkın yeni yöneti mekanizmalarına adaptasyon sürecinde etkin bir araç olarak kullanılmıştır.

Tanzimat sonrasında devletin halktan gelen dilekçelere karşı sergilediği tutumda da farklılaşmalar yaşanmıştır. Arz-ı hâl belgeleri artık yalnızca merkezi bürokrasiye değil, kurulan meclislere, nazırlıklara ve vilayet yönetimlerine de yöneltilmeye başlanmış; böylece arz-ı hâl pratikleri daha geniş bir yönetsel alana yayılmıştır (İnalçık, 1988, s.28). Bu yayılma, arz-ı hâlin modern anlamda dilekçe hakkına yaklaşan bir kimlik kazanmasına zemin hazırlamış, bireyin kamusal alandaki temsil gücünü biçimlendiren bir araç hâline gelmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı bürokrasisinin yapısal karmaşıklığı, arz-ı hâl uygulamalarının etkinliğini sınırlı kılmaya devam etmiştir. Bazı durumlarda dilekçeler görmezden gelinmiş, bazı durumlarda ise bireyler cezai yaptırımlara maruz kalmıştır. Bu da arz-ı hâlin sınırlı bir sivil görünürlük imkânı sunduğunu, ancak iktidar karşısında her zaman korunaklı bir alan yaratamadığını göstermektedir.

Arz-ı hâl kurumu Osmanlı'nın siyasal ve idari gelişim çizgisiyle eşgüdümlü bir evrim geçirmiştir. Klasik dönemden Tanzimat'a uzanan süreçte arz-ı hâl belgeleri, bireyin sistemle kurduğu ilişki biçimini hem devam ettirmiş hem de dönüştürmüştür. Bu belgeler, Osmanlı toplumunun siyasal tahayyülünü, adalet arayışını ve görünürlük stratejilerini anlamada temel bir tarihsel ve sosyolojik kaynak niteliğindedir. Arz-ı hâl, her dönemin siyasal iklimine göre şekil alsa da halkın sessiz direniş biçimlerinden biri olarak tarihsel anlamını korumaya devam etmiştir.

4.3. Sosyolojik Perspektiften Arz-ı Hâl: "Siyasal Alanın Sınırları"

Osmanlı siyasal yapısında bireylerin yönetime doğrudan müdahalesinin olanaksızlığı, siyasal katılımın dolaylı ve çoğu zaman sembolik araçlar üzerinden sürdürülmesine neden olmuştur. Bu bağlamda arz-ı hâl kurumu, yalnızca yönetime sunulan yazılı bir talep formu olarak değil; bireyin siyasal alandaki görünürlüğüne şekillendiren, sınırları belirli bir ifade mecrası olarak anlam kazanmaktadır. Bu sınırlar hem devletin bireye tanıdığı alanın hem de bireyin bu alana dahil olabilmek için geliştirdiği söylemsel ve sembolik stratejilerin sonucudur. Arz-ı hâl, bu yönüyle yalnızca bir araç değil, siyasal alanın sınırlarında işleyen bir mekanizmadır.

Habermas'ın (2001, s.36) kamusal alan kuramı, modern yurttaşlık düşüncesiyle birlikte gelişen bir iletişimsel rasyonaliteyi varsaymaktadır. Ancak Osmanlı bağlamında kamusal alan ne eşitler arasında rasyonel müzakereye dayanmaktadır ne de özgürlük temelli bir karşılaşma imkânı sunmaktadır. Bunun yerine, siyasal alan; hiyerarşik, ataerkil ve kutsal temsillerle örülü bir düzlemde işlemektedir. Bu nedenle arz-ı hâl, Habermasçı anlamda bir kamusal tartışmadan ziyade, bireyin kendisini meşru gösterebildiği ölçüde sisteme seslenebildiği bir gözetimli kamusal alan pratiği olarak tanımlanmalıdır. Foucault'nun (2021: 29) belirttiği biçimiyle iktidar yalnızca baskı yoluyla değil, bireylerin davranışlarını

ve söylemlerini içselleştirmesiyle işlemektedir. Arz-ı hâl pratiklerinde birey, bu gözetimi içselleştirerek yazıya döktüğü her kelimeyi, iktidarın dilsel kodlarına uygun biçimde kaleme almak zorundadır.

Toplumsal cinsiyet, sınıf ve etnisite farkları da arz-ı hâl belgelerinde ciddi bir eşitsizlik üretmektedir. Kadınların ya da alt sınıfların dilekçeleri çoğu zaman aracı bireyler eliyle yazılmakta; okuryazarlık seviyesi, toplumsal statü ve kültürel sermaye eksikliği bu bireyleri daha bağımlı ve görünmez kılmaktadır. Goffman’a (2014, s.42) göre sosyal etiketler, bireyleri kamusal alandan dışlama işlevi görmektedir. Arz-ı hâl yazan birey, kimliğini silikleştirerek yalnızca sadık bir kul olarak görünür olabilir. Toplumsal aidiyetleri ise bastırmak zorundadır.

Siyasal iletişimdeki bu dolaylılık, Arendt’in siyasal alanın tanımına da zıt bir görünüm sunmaktadır. Arendt’e (2025, s.198) göre siyaset, eşit bireylerin birlikte eyleme geçtiği bir alandır. Oysa arz-ı hâl pratiğinde bireyler birlikte hareket etmemekte, aksine yalnızlaşmakta ve eylemini görünmezleştirerek sisteme entegre olmaktadır. Bu durum, arz-ı hâlin ne kadar sivil bir müdahale alanı olduğu sorusunu da beraberinde getirmektedir. Gerçek anlamda bir yurttaş katılımı mı söz konusudur, yoksa sistemin içinde sadece onaylı bir sızma biçimi mi?

Sosyolojik açıdan arz-ı hâl kurumu, Osmanlı siyasal yapısının sınırlandırılmış ifade alanlarının, sembolik şiddetin ve itaat temelli özneleşmenin somut bir örneğini sunmaktadır. Her ne kadar bireyler bu pratik aracılığıyla seslerini duyurmaya çalışsalar da bu ses ancak iktidarın onayladığı biçimde ve sınırlar içinde varlık bulabilmektedir. Arz-ı hâl hem bireyin görünürlük kazanma arzusu hem de bu görünürlüğün nasıl denetlendiğini ortaya koyan disipliner bir mekândır. Bu nedenle, arz-ı hâl belgeleri yalnızca birer tarihsel evrak değil; aynı zamanda siyasal tahayyülün, toplumsal eşitsizliğin ve sembolik iktidarın belgeleri olarak okunmalıdır.

4.4. Arz-ı Hâl ve Bürokratik Hafıza: “Arşivdeki Sessiz Siyaset”

Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi yapısı, merkeziyetçi ve bürokratik karakteriyle, modern devlet anlayışına geçişte önemli bir tarihsel örnek teşkil etmektedir. Bu yapının en karakteristik yanlarından biri, devletin bireyle kurduğu ilişkinin bürokratik kayıtlar aracılığıyla yürütülmesidir. Bu bağlamda arz-ı hâl belgeleri Osmanlı toplumunun siyasal bilinç düzeyini, meşruiyet tahayyülünü ve özneleşme biçimlerini gözler önüne seren arşivsel ürünlerdir. Bu belgeler, dilek ya da şikâyet bildirimi olarak kalmamakta, birey ile devlet arasındaki sembolik ilişkinin hem yazıya dökülmesini hem de hafızaya kazınmasını sağlamaktadır. Arz-ı hâl, bu yönüyle bireyin devlet karşısındaki konumunu sabitleyen bir temsil aygıtı, arşiv ise bu temsilin kalıcılaştırıldığı sessiz bir siyasal hafıza mekânı işlevi görmektedir.

Arşiv, görünürde tarafsız bir bilgi deposu gibi görünse de gerçekte iktidar ilişkilerinin hem taşıyıcısı hem de üreticisidir. Foucault’nun (2021, s.28) bilgi ve iktidar arasındaki ilişkiyi çözümlediği çerçevede, arşiv, “devlet aklının kodlarını muhafaza eden”, düzenleyen ve bu düzen üzerinden bireyleri yeniden tanımlayan bir epistemik aygıt olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda her arz-ı hâl belgesi, bireyin değil devletin tahayyülüne göre biçimlenmiş bir dilsiz özneleşme pratiğine işaret etmektedir. Bireyin sesi, ancak devletin tanıdığı kalıplarla varlık bulabilmektedir. Bu durum, arşivin yalnızca geçmişe dair bir bilgi sunmadığını, belirli bir siyasal düzenin meşruiyetini de sürekli olarak yeniden ürettiğini göstermektedir.

Derrida & Prenowitz’e (1995, s.45) göre arşiv yalnızca bir şeyleri muhafaza etmez; aynı zamanda neyin hatırlanacağına ve neyin unutulacağına da karar verir. Bu anlamda arşiv hem içerme hem de dışlama pratiğidir. Osmanlı arşivlerinde yer alan arz-ı hâller, belirli bir toplumsal yapının çoğunlukla erkek, Müslüman ve şehirli bir bireyin sesini taşıırken; ötekilerin, yani kadınların, gayrimüslimlerin, köylülerin ya da göçebelerin sesi çoğunlukla dışlanmakta ya da temsil edilmeyecek biçimde kurgulanmaktadır. Bu durum, arşivin tarafsız değil, seçici ve normatif olduğunu göstermektedir.

Mitchell (1991, s.38), devletin yalnızca bir yapı olmadığını, bireylerin tahayyülünde şekillenen bir görüngü olduğunu belirtmektedir. Osmanlı’da arz-ı hâl belgeleri, bireylerin devleti nasıl algıladığını, hangi yönleriyle kutsadığını ve hangi sınırlar içinde ona başvurduğunu göstermektedir. Bu belgeler, bireyin gözünde devletin bir adalet makamı, ilahi bir otorite ya da koruyucu bir güç olarak tahayyül

edildiğini açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla arşiv, yazılı evraklarla birlikte siyasal tahayyüllerin de saklandığı bir sahadır.

Arşivde saklanan her belge, bir yokluğun da tanığıdır. Agamben'e (1998, s.67) göre egemenlik, yaşamı hem içeri olarak hem de dışlayarak işlemektedir. Arz-ı hâl belgeleri, egemenin tanıdığı bireyleri görünür kılarken, dışarıda bıraktıklarını adı anılmayanları, sesi kayda geçmeyenleri sessizliğe mahkûm etmektedir. Bu belgelerde yer alan hikâyeler kadar yer almayanlar da önemlidir. Kimlerin dilekçeleri kayda geçmiş, kimlerin yazdığı okunmadan atılmıştır? Bu sorular, arşivin siyasal işlevini daha da görünür kılmaktadır.

Arz-ı hâl belgeleri üzerinden şekillenen Osmanlı arşivi, birey-devlet ilişkisinin toplumsal, kültürel ve siyasal boyutlarını yansıtmaktadır. Arşiv, tarihsel bir miras olduğu kadar, bir siyasal aygıttır. Bu aygıt, neyin hatırlanacağını, nasıl hatırlanacağını ve hangi seslerin duyulacağını belirlemektedir. Arz-ı hâl belgeleri, bu aygıtın içinde bireylerin hem görünürlük kazandığı hem de sınırlandırıldığı metinlerdir. Arşivin sessizliği, yalnızca eksikliği değil, aynı zamanda iktidarın konuşmayanları nasılelediğini de gösteren bir göstergedir. Bu nedenle arz-ı hâl belgeleri, Osmanlı siyasal hayatının idari, ideolojik, sembolik ve epistemolojik kodlarını çözümlemek için vazgeçilmez bir kaynaktır.

5. ARZ-I HÂL MEKANİZMASI ÜZERİNDEN SİVİLLEŞME İMKÂNI

Osmanlı siyasal yapısı, genel olarak merkeziyetçi bir devlet örgütlenmesi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu yapı içerisinde toplumun siyasal alana doğrudan katılımı oldukça sınırlı kalmış, bireyin kendisini siyasal bir özne olarak inşa edebilmesi ancak dolaylı yollarla mümkün olabilmıştır. Bu bağlamda, arz-ı hâl mekanizması sadece bireyin devlete yönelik bir başvuru yolu değil, kamusal bir işlev üstlenen bir sivil katılım alanıdır. Bu mekanizma, bireyin devletin işleyişine müdahil olabildiği, sınırlı fakat anlamlı bir etkileşim alanı oluşturmuştur.

Weber'in meşruiyet ve otorite tipolojisinden hareketle, Osmanlı'daki arz-ı hâl uygulamasının hem geleneksel otoriteye dayandığı hem de bürokratik rasyonalizmle iç içe geçtiği söylenebilir. Weber (2008, s.215), geleneksel otoritenin karizma ya da hukukilikten çok, geçmişten devralınan örf ve adetler üzerinden meşruiyet kazandığını belirtmektedir. Arz-ı hâl belgelerinde birey, devleti bu geleneksel otorite kalıbı içinde tanımlamakta, ona sadakatle bağlı olduğunu beyan etmekte, bunun yanında adalet, merhamet ve yardım talebinde bulunarak siyasal yapının pratiklerine müdahale etmektedir. Bu durum, Weberyen anlamda bürokratik devletin halkla kurduğu sembolik ve işlevsel ilişkiyi yansıtmaktadır.

Hegemonya, yalnızca devletin baskı aygıtları aracılığıyla değil, aynı zamanda kültürel ve ideolojik araçlar yoluyla da sağlanmaktadır (Gramsci, 2014, s.12). Arz-ı hâl metinlerinde devletin otoritesi sorgulanmamakta; bilakis meşru, adil ve koruyucu bir figür olarak temsil edilmektedir. Bu bağlamda, birey devletin hegemonik diline sığınarak taleplerini dile getirmektedir. Ancak bu dilsel teslimiyet, aynı zamanda bireyin kamusal benliğini inşa etme girişimidir. Dolayısıyla arz-ı hâl, hegemonik rızanın yeniden üretildiği kadar, bireyin bu hegemonik düzen içerisinde varlık kazandığı bir sahneye dönüşmektedir.

Habermas'ın kamusal alan teorisi çerçevesinde de arz-ı hâl bir tür erken kamusal alan formu olarak değerlendirilebilir. Habermas (2015), kamusal alanı bireylerin rasyonel tartışmalarla toplumsal meseleleri ele aldığı, devletin dışında oluşan bir iletişim alanı olarak tanımlamaktadır. Her ne kadar Osmanlı'da bu anlamda bir burjuva kamusal alanı gelişmemiş olsa da arz-ı hâl belgeleri bireyin toplumsal meseleler karşısında pozisyon aldığı, eleştirel tutum geliştirdiği ve yönetime taleplerini sunduğu özgün bir ifade biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Scott'a (1990, s.5) göre, otoriter yapılarda doğrudan muhalefet yerine, bireyler dolaylı, sembolik ve kodlanmış biçimlerde tepkilerini ifade ederler. Arz-ı hâller, bu yönüyle iktidara doğrudan karşı duruşlar değil, sistem içi sızlanmalar, adalet talebi ya da düzensizlik eleştirisi barındıran belgeler niteliğindedir. Bu nedenle bireyin talepleri görünüşte sistemle tam bir uyum içindeymiş gibi sunulsa da aslında idarenin işleyişindeki aksaklıkları ve yerel adaletsizlikleri örtük biçimde görünür kılmaktadır.

Bu noktada Foucault'nun iktidar analizleri de katkı sunmaktadır. Foucault (2021, s.98), iktidarın yalnızca makro ölçekte değil, mikro ilişkiler düzeyinde işlediğini; bireylerin iktidarın nesnesi olmakla kalmayıp aynı zamanda taşıyıcısı olduğunu ileri sürmektedir. Arz-ı hâl mekanizması, bireyin devlet iktidarı karşısındaki konumunu, edilgen bir tebaadan eyleyici bir özneye doğru dönüştüren sembolik bir pratiğe dönüşmektedir. Her arz-ı hâl, sadece bir talep değil, iktidarın görünür kılındığı ve bireyin bu iktidarla ilişki kurduğu bir söylemsel arenadır.

Osmanlı'da arz-ı hâl uygulamasının yalnızca bireysel değil, zaman zaman kolektif biçimlerde de vuku bulunduğu görülmektedir. Özellikle Tanzimat'tan itibaren, köy cemaatleri, esnaf loncaları ve dini topluluklar adına yazılan dilekçeler, arz-ı hâlin kurumsal bir yurttaşlık pratiğine evrildiğini göstermektedir. Bu belgeler, Osmanlı toplumunda sivil toplum örgütlenmesinin ilk biçimsel tezahürleri olarak değerlendirilebilir (Ortaylı, 2011, s.177). Toplumun kendi içinden ürettiği bu yazılı talepler, bir yandan merkezi otoritenin taşra üzerindeki meşruiyetini yeniden tesis etmesine aracılık ederken, diğer yandan taşra halkının siyasal görünürlük kazanma çabalarını da kurumsal düzleme taşımıştır. Bu noktada arz-ı hâl belgelerinin yalnızca yönetime sunulmuş metinler değil; aynı zamanda merkez-taşra, birey-devlet, cemaat-kamusal alan ilişkilerinde yeniden yapılanan bir ifade rejimi sunduğu görülmektedir.

Bu dönüşümün ardındaki yapısal itici güçlerden biri de Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla birlikte şekillenen hukuki reformlardır. Bu reformlar, birey-devlet ilişkilerinin hem normatif hem de pratik düzeyde yeniden tanımlanmasına olanak tanımıştır. Özellikle 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi gibi düzenlemeler, bireylerin toprak mülkiyeti hakkını yasal bir çerçeveye oturtturarak, ekonomik bağımsızlıklarını artırmış ve toplumsal yapıda daha etkin bir yer edinmelerine katkı sağlamıştır. Bu tür düzenlemeler yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasal ve kültürel alanlarda da bireyin kendini özne olarak konumlandırmasına imkân tanımıştır. Hukuki reformların bir diğer önemli çıktısı ise, bireylerin hak taleplerini daha açık ve sistematik biçimde dile getirmelerine olanak tanınmasıdır. Bu gelişme, Osmanlı toplumunda modern hukuk anlayışının yerleşmesine katkı sunarken, bireyin edilgen bir tebaa olmaktan çıkarak taleplerini yönetime iletebilen, sürece müdahil olabilen bir aktöre dönüşümünü hızlandırmıştır (Zürcher, 2012).

Bu bağlamda, arz-ı hâl mekanizması yalnızca geleneksel bir dilekçe kanalı olarak değil; hukuki ve siyasal modernleşmenin, bireysel öznelliğin yükselişinin ve toplumsal katılımın erken bir formu olarak da ele alınmalıdır. Yukarıdaki kuramsal tartışmalarla birlikte düşünüldüğünde, bu mekanizma hem Weber'in (2008) bürokratik rasyonalite olgusuna, hem Habermas'ın (2015) kamusal alan tasarımına hem de Gramsci'nin (2014) hegemonya ve rıza üretimi kavramlarına içkin bir örnek teşkil etmektedir. Arz-ı hâl, hukuki reformlarla birlikte sadece devletin halk üzerindeki düzenleyici gücünü pekiştirmemiş, aynı zamanda halkın kamusal varlığını görünür kılan sembolik ve kurumsal bir alan yaratmıştır. Bu nedenle, Osmanlı'daki sivilleşme sürecini sadece modernleşmecilerle anlatırlar değil, aynı zamanda yerel dinamiklerin ve tarihsel özgünlüklerin belirlediği melez yapıların içinden okumak gerekmektedir.

Eisenstadt'a (2014, s.3) göre, her toplum modernleşmeyi kendi tarihsel koşulları, kültürel yapıları ve siyasal gelenekleri doğrultusunda inşa eder. Bu bağlamda arz-ı hâl, Osmanlı'nın sivil kamusal alan arayışında geleneksel yapılar içinde kısmi bir modernleşme pratiği olarak okunabilir. Bu yönüyle arz-ı hâl, ne tam anlamıyla modern bir yurttaşlık göstergesi ne de sadece geleneksel bir bağlılık biçimidir; her ikisinin iç içe geçtiği melez bir formdur.

Said'in (1998) oryantalist bakışı ve merkez-taşra ilişkilerine dair analizleri, arz-ı hâlin mekânsal boyutunu da göz önüne sermektedir. Said'e göre merkez, periferiyi kendi ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirmekte ve temsil etmektedir (Said, 1998, s.108). Osmanlı'da taşradan merkeze yazılan arz-ı hâller, sadece bilgi iletimi değil, merkezi otoritenin taşra üzerindeki söylemsel hâkimiyetinin yeniden üretimi anlamına gelmektedir. Ancak bu belgeler aynı zamanda taşranın sesini merkeze duyurma, görünür kılma ve hatta bazen dönüştürme kapasitesine de sahiptir. Bu da arz-ı hâli merkezileşmenin bir aygıtı olmaktan çıkarak, tersine merkezin taşra ile müzakere etmek zorunda kaldığı bir mecra hâline getirmektedir.

6. DEĞERLENDİRME, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma, Osmanlı siyasal yapısında bireyin devlete yönelik taleplerini nasıl ifade ettiğini, bu ifadelerin hangi tarihsel ve toplumsal kodlar üzerinden şekillendiğini ve tüm bu sürecin sivilleşme potansiyellerine ne tür katkılar sunduğunu sorgulayan bir çerçevede yapılandırılmıştır. Bu yapılandırma, Osmanlı'daki arz-ı hâl uygulamasının salt bir şikâyet veya talep dilekçesinden öte, siyasal alanın sınırlarında gezinen çok katmanlı bir iletişim biçimi olduğunu ortaya koymaktadır.

Her şeyden önce, arz-ı hâl belgeleri Osmanlı tebaasının yönetimle kurduğu ilişkinin mikro düzeydeki izlerini taşımaktadır. Bu belgeler, bireyin kendi sorununu merkezi otoriteye iletme pratiği üzerinden hem devletin denetlenebilirliğine dair beklentileri hem de toplumsal meşruiyet algısını yansıtmaktadır. Belgelerde kullanılan saygılı ve dualarla örülü dil, bireyin devlete yönelik duygusal bağlılığını ve yöneticiden adalet uman pasif bir özne gibi görünmesini sağlasa da bu söylemin altında bireyin yönetime katılma arzusu ve adalet talebi yatmaktadır. Bu durum, yönetilenin yalnızca hükme tabi bir figür olmadığına, kimi zaman sınırlarını sessizce zorladığına işaret etmektedir.

Araştırma, arz-ı hâl belgelerinin bireysel olduğu kadar kolektif bir karakter taşıdığını da göstermiştir. Topluluklar adına yazılmış belgeler, Osmanlı toplumunda kolektif sorunların ortak bir siyasal dile dönüştürüldüğünü ve bu dileğin merkezi otoriteye yöneltildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle esnaf birlikleri, mahalle sakinleri ya da dini-etnik cemaatler tarafından kaleme alınan arz-ı hâller, Osmanlı'da henüz modern anlamda bir yurttaşlık kavramı şekillenmemişken bile toplulukların siyasal meselelerde refleks geliştirebildiğini göstermektedir. Bu durum, geleneksel siyasal yapı içerisinde kolektif eyleyciliğin de mümkün olabildiğini ve bu eyleyciliğin çoğu zaman merkezle uzlaşılı dil üzerinden yürütüldüğünü kanıtlamaktadır.

Bir başka dikkat çekici sonuç ise, arz-ı hâl belgelerinin yerel ile merkez arasında bir tür arayüz işlevi gördüğüdür. Bu belgeler, taşranın nabzını merkeze taşıyan, yerel deneyimlerin ve mağduriyetlerin merkezi otorite tarafından duyulmasına aracılık eden metinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Belgelerde sıkça karşılaşılan görev suistimalleri, yargı süreçlerine dair memnuniyetsizlikler veya yerel yöneticilerin keyfî uygulamaları, taşradaki yönetim pratiklerinin halk gözünde nasıl bir karşılık bulduğunu göstermektedir. Bu durum, sivilleşmenin yalnızca merkeze değil, yerel otoritelere karşı da bir denetim talebine dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Arz-ı hâl, kamusal alanın dönüşümüne ilişkin öncü nitelikler de taşımaktadır. Her ne kadar modern anlamda bir sivil toplum yapısı veya örgütlü kamuoyu Osmanlı'da gelişmemiş olsa da bireylerin yazılı metinler aracılığıyla devlete seslenmeleri ve kamusal bir dil üretmeleri, modern yurttaşlık kültürünün erken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Belgelerdeki anlatılar yalnızca yaşanan bir mağduriyeti değil, bireyin devletten beklediği ideal düzeni, adalet anlayışını ve yöneticilerden umduğu tutarlılığı da ortaya koymaktadır. Böylece arz-ı hâl, hem geçmişin siyasal iletişim biçimlerini anlamaya hem de bugünün siyasal tahayyüllerinin kökenlerini kavramaya yardımcı olmaktadır.

Araştırmanın ulaştığı sonuçlardan biri de bireyin siyasal özneleşmesinin yalnızca isyan ya da açık muhalefet yoluyla değil, mevcut yapının diline ve işleyişine sızarak da gerçekleşebileceğidir. Arz-ı hâl belgeleri, bireyin sistemin içinden konuştuğu, otoriteyi meşru kabul ederek taleplerini sunduğu; fakat aynı zamanda bu meşruiyeti sınıadığı bir zemin sunmaktadır. Bu zemin, bireyin edilgen değil; stratejik, sabırlı ve ısrarcı bir özne olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla arz-ı hâller sadece yönetime başvuru değil; yönetimi yönlendirme, yeniden yapılandırma ve sorgulama çabası olarak da okunabilir.

Bu bağlamda, Osmanlı'daki arz-ı hâl kurumu modern anlamda bir siyasal katılım aracı olmasa da yöneten-yönetilen ilişkisinin şekillendiği, toplumun adalet arayışını ifade ettiği, kolektif bilinç biçimlerinin inşa edildiği ve yerelin sesiyle merkezin karşılaştığı tarihsel bir sahnedir. Bugünün demokratik katılım araçlarının kökenlerine dair yapılan her analiz, geçmişteki bu sessiz ama etkili pratikleri dikkate almak durumundadır.

Bu çerçevede, benzer çalışmalar yürütecek araştırmacılara birkaç öneri sunmak mümkündür. Her şeyden önce, arz-ı hâl belgelerinin yalnızca içeriklerine değil, dil yapılarına, anlatı stratejilerine ve hitap

biçimlerine dikkat edilmelidir. Çünkü biçimsel özellikler, siyasal bilinç düzeyi ve toplumsal aidiyet hissi hakkında önemli ipuçları taşımaktadır. Ayrıca arz-ı hâl kurumu farklı dönemsel bağlamlarda yeniden ele alınarak, Tanzimat sonrası bürokratik dönüşümler, II. Meşrutiyet dönemindeki siyasal örgütlenmeler ve Cumhuriyet'e geçiş sürecinde sivil taleplerin nasıl evrildiği karşılaştırmalı biçimde incelenebilir. Nihayetinde bu tür çalışmalar, tarihsel belgelerin yalnızca geçmişe değil, bugüne ve geleceğe dair yeni okuma biçimlerini mümkün kıldığını göstermektedir.

Beyan ve Açıklamalar

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedirler.
2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Agamben, G. (1998). *Homo sacer: Sovereign power and bare life*. Stanford University Press.
- Akın, Y. (2003). Fazilet değil vazife istiyoruz! Erken Cumhuriyet dönemi sosyal tarihçiliğinde dilekçeler. *Toplum ve Bilim*, (99), 98–128.
- Arendt, H. (2025). *İnsanlık durumu: Seçme eserler 1* (B. S. Şener, Çev.). İletişim Yayınları.
- Barkey, K. (2016). *Farklılıklar imparatorluğu Osmanlılar: Bir karşılaştırmalı tarih perspektifi* (E. Kılıç, Çev.). Versus Kitap.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power* (G. Raymond & M. Adamson, Ed.). Harvard University Press.
- Darling, L. T. (2022). *Ortadoğu'da sosyal adalet ve siyasal iktidarın tarihi* (H. Karagöz, Çev.). Alfa Yayınları.
- Derrida, J., & Prenowitz, E. (1995). Archive fever: A Freudian impression. *Diacritics*, 25(2), 9–63. <https://doi.org/10.2307/465144>
- Eisenstadt, S. N. (2014). *Modernleşme, başkaldırı ve değişim* (U. Coşkun, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Eken, H. (2006). Küreselleşme ve ulus devlet. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 243–262.
- Elias, N. (2000). *Uygurlık süreci* (E. Ateşman, Çev.). İletişim Yayınları.
- Faroqhi, S. (2005). *Subjects of the sultan: Culture and daily life in the Ottoman Empire*. I.B. Tauris.
- Foucault, M. (2003). *Toplumu savunmak gerekir* (Ş. Aktaş, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, M. (2019). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2021). *Özne ve iktidar* (O. Akinhay & I. Ergüden, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı'da devlet ve ekonomi*. Ötüken Neşriyat.
- Gerber, H. (1994). *State, society and law in Islam: Ottoman law in comparative perspective*. State University of New York Press.
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş kimliğin idare edilişi üzerine notlar*. Heretik Yayıncılık.
- Gramsci, A. (2014). *Hapishane defterleri* (A. Cemgil, Çev.). Belge Yayınları.
- Habermas, J. (2001). *İletişimsel eylem kuramı* (M. Tüzel, Çev.). Kabalcı Yayınları.
- Habermas, J. (2015). *Kamusal yaşamın yapısal dönüşümü* (M. Sancar & T. Bora, Çev.). İletişim Yayınları.
- Heper, M. (2023). *Türkiye'de devlet geleneği*. Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (1988). Şikâyet hakkı: Arz-ı hal ve arz-ı mahzarlar. *Osmanlı Araştırmaları*, (7–8), 32–54.
- İnalcık, H. (2005). *Osmanlı'da devlet, hukuk ve adalet*. Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2009). *The Ottoman Empire: The classical age, 1300–1600*. Phoenix Press.
- İnalcık, H., & Seyitdanlıoğlu, M. (2021). *Tanzimat: Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Kalaycıoğlu, E. (1998). Sivil toplum ve neopatrimonyal siyaset. F. Keyman & A. Y. Sarıbay (Ed.), *Küreselleşme, sivil toplum ve İslam içinde* (pp. 34–56). Vadi Yayınları.
- Kalkan, İ. H. (2021). Hukuk, adalet ve toplumsal bilinç: Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda dilekçeler ve siyaset. *Journal of History School*, (51), 854–874.
- Karpat, K. H. (2019). *İslam'ın siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin son döneminde kimlik, devlet, inanç ve cemaatin yeniden yapılandırılması*. Timaş Yayınları.
- Mardin, Ş. (2018). *Türk modernleşmesi*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2024). *Türkiye'de toplum ve siyaset*. İletişim Yayınları.
- Mitchell, T. (1991). The limits of the state: Beyond statist approaches and their critics. *American Political Science Review*, 85(1), 77–96. <https://doi.org/10.2307/1962879>
- Ortaylı, İ. (2011). *Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareleri (1840–1880)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2012). *Osmanlı'yı yeniden keşfetmek*. Timaş Yayınları.
- Said, E. W. (1998). *Oryantalizm* (N. Uzel, Çev.). İrfan Yayınevi.
- Scott, J. C. (1990). *Domination and the arts of resistance*. Yale University Press.
- Şaşmaz, A. P. (2023). Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde halkın adalete ulaşma aracı olarak arz-ı hal uygulaması. *Uluslararası Yönetim Akademik Dergisi*, 6(4), 1243–1256. <https://doi.org/10.33712/mana.1384607>
- Taylor, C. (2019). *Seküler çağ* (D. Körpe, Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tilly, C. (2008). *Toplumsal hareketler* (O. Düz, Çev.). Babil Yayınları.
- Tilly, C. (2011). *Demokrasi* (E. Arıcı, Çev.). Phoenix Yayınevi.
- Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard University Press.
- Weber, M. (2008). *Sosyoloji yazıları* (T. Parla, Çev.). Deniz Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2012). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (Y. Saner, Çev.). İletişim Yayınları.